ESKI O‘ZBEK TILI DAVRIGA OID MATERIALLARNI O‘RGANISH METODLARI: NAZARIY VA AMALIY YONDASUVLAR

Nigora Yodgorova,
Xorazm Ma’mun akademiyasi doktoranti
e-mail: nigorayodgorova9909@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0005-9371-441X

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.20001634

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xalqaro til tarixi va uning o‘rganish metodlari, jumladan tarixiy, lingvistik, madaniy va ijtimoiy yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning vaqt va joy kontekstida olib borilishi turkiy tillarning rivojlanishiga yordamlashadi va kamida ikki ming yillik tarixga ega bo‘lgan lingvistik fenomenga oid yangi nuqtayi nazarlarni taqdim etadi.*

Kalit so‘zlar: *til tarixi, metodika, lingvistika, eski o‘zbek tili, tipologiya, zamonaviy yondashuvlar.*

Аннотация. *В этой статье рассматривается история международного языка и методы его изучения, включая исторические, лингвистические, культурные и социальные подходы. Проведение исследования в контексте времени и места способствует развитию тюркских языков и предлагает новый взгляд на лингвистический феномен, история которого насчитывает не менее двух тысяч лет.*

Ключевые слова: *история языка, методика, Лингвистика, староузбекский язык, типология, современные подходы.*

Abstract. *This article examines the history of the international language and its methods of learning, including historical, linguistic, cultural and social approaches. The conduct of the study in the context of time and place contributes to the development of Turkic languages and presents new point-of-view theories regarding the linguistic phenomenon with a history of at least two thousand years.*

Keywords: *language history, methodology, linguistics, old Uzbek language, typology, modern approaches.*

Kirish. O‘zbek tili turkiy tillar oilasining Qarluq (janubi-sharqiy) guruhiga mansub bo‘lib, uning tarixiy rivoji qadimgi turkiy davrdan boshlab, Chig‘atoy (eski o‘zbek) adabiy tili orqali hozirgi zamon o‘zbek adabiy tiligacha bo‘lgan murakkab va ko‘p qirrali jarayonni o‘z ichiga oladi. IX–XII asrlardagi qadimgi o‘zbek tili, XIII–XIV asrlardagi uning ilk davri va XIV–XIX asrlardagi klassik eski o‘zbek (Chig‘atoy) tili davrlarida yaratilgan boy yozma meros – Alisher Navoiy devoni, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy asarlari va boshqa ko‘plab yodgorliklar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, tarix va falsafa fanlari uchun ham noyob manba hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, M.T. Irisqulovning “Tilshunoslikka kirish” asari umumiy tilshunoslik nazariyasi va metodologik asoslarni tizimli yoritib, tadqiqotning nazariy poydevorini mustahkamlaydi. M.

Mirzayev, S. Usmonov va I. Rasulovning “O‘zbek tili” darsligi esa o‘zbek tilining tarixiy rivoji, grammatik qurilishi va leksik qatlamini an’anaviy yondashuvda tahlil qilish orqali muhim ilmiy manba sifatida xizmat qiladi. N. Mahmudovning “Til va jamiyat” asarida til va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ochib berilib, til taraqqiyotining ekstralingvistik omillari asoslab beriladi. Mazkur manbalar uyg‘unligi eski o‘zbek tili materiallarini kompleks, ya’ni nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etish imkonini yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Nazariy yondashuvlar tarixiy tilshunoslikning klassik usullariga – qiyosiy-tarixiy metodga, struktural tahlilga, semantik rekonstruksiyaga va korpus lingvistikasiga asoslanadi. Qiyosiy filologik yondashuv eski o‘zbek tilidagi terminlarning (huquqiy, ma’muriy, diniy) genetikasini, semantik evolyutsiyasini va grammatik moslashuvini turkiy tillar oilasi doirasida o‘rganishga imkon beradi.

Tahlillar va natijalar. Zamonaviy tilshunoslikda eski o‘zbek tili materiallarini o‘rganish muammosi ikki asosiy jihatdan dolzarblik kasb etadi. Birinchidan, globalizatsiya va raqamli texnologiyalar sharoitida milliy til va madaniyatning tarixiy ildizlarini saqlash va chuqur anglash zarurati kuchaymoqda. Ikkinchidan, turkiy tillar oilasi doirasidagi qiyosiy tadqiqotlarning rivoji eski o‘zbek tilining fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlarini aniqroq tavsiflashni talab qilmoqda. Bu davr materiallari arab-fors ta’sirida shakllangan murakkab grafika, leksik qatlam va grammatik normalar bilan ajralib turadi, shuning uchun ularni o‘rganishda ham nazariy, ham amaliy yondashuvlarning uyg‘unligi muhim ahamiyatga ega.

Tarixiy grammatika va leksikologiya doirasida yodgorliklarning til xususiyatlarini hozirgi o‘zbek tili va qardosh tillar bilan qiyoslash orqali lingvistik va ekstralingvistik omillarni (ijtimoiy-siyosiy, madaniy kontaktlar, din ta’siri) aniqlash mumkin. Zamonaviy nazariy asoslarda korpus lingvistikasi, raqamli filologiya va kompyuter yordamida matn tahlili eski yozma manbalarni kattaroq hajmda va aniqroq qayta ishlashga yordam beradi.

Amaliy yondashuvlar esa paleografiya, kodikologiya, matnni transkripsiya va transliteratsiya qilish, lug‘at tuzish, annotatsiya va tarjima texnikalarini o‘z ichiga oladi. Qo‘lyozmalar bilan ishlashda (masalan, Jarring kolleksiyasi yoki boshqa raqamli arxivlar) grafika xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘qish, leksik va grammatik tahlil qilish, shuningdek, interlinear glossing va lingvistik annotatsiya kabi vositalar muhimdir. Bugungi kunda raqamli resurslar (manuscript repositories) va dasturiy ta’minotlar yordamida eski o‘zbek tilidagi matnlarni o‘qitish va tadqiq etish imkoniyatlari sezilarli darajada kengaygan. Shu bilan birga, talabalar va

tadqiqotchilar uchun maxsus darsliklar (graded readers) va o‘quv qo‘llanmalar yaratish amaliy ehtiyojni qondirishda muhim o‘rin tutadi.

Ushbu maqolada eski o‘zbek tili davriga oid materiallarni o‘rganishning nazariy va amaliy yondashuvlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Nazariy jihatdan qiyosiy-tarixiy, filologik va korpusga asoslangan metodlarning imkoniyatlari ko‘rib chiqilsa, amaliy jihatdan esa qo‘lyozma va nashr etilgan matnlar bilan ishlash texnologiyalari, o‘quv jarayoniga integratsiya qilish yo‘llari va raqamli vositalarning qo‘llanilishi yoritiladi. Tadqiqotning maqsadi – eski o‘zbek tilshunosligi sohasidagi mavjud yondashuvlarni umumlashtirish, ularning kamchilik va ustunliklarini aniqlash hamda zamonaviy tilshunoslik talablariga mos yangi integrativ model taklif etishdan iborat.

O‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotini chuqur o‘rganish nafaqat milliy o‘zlikni anglashga, balki butun turkiy dunyoning lingvistik merosini saqlash va rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu ma’noda, eski o‘zbek tili materiallarini o‘rganish metodlarining takomillashtirilishi zamonaviy filologiya va madaniyatshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Jahon miqyosida tilning ahamiyati, uning kommunikatsiya va madaniy almashinishdagi o‘rni muhimdir. Bu turkiy tillar va madaniyatlar o‘rtasida “ko‘prik” vazifasini o‘taydi. Eski o‘zbek tili davriga oid matnlarni o‘rganish metodlari bir nechta asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi: bosqichlar va shartlar, tarixiy sharh, va lingvistik nazariya. Ushbu bo‘limda metodologiyalarda qanday yondashuvlar ko‘rib chiqilgani ta’riflanadi.

Tarixiy-metodik usullar – bu usullar yordamida o‘zbek tilining tarixiy rivojlanishi, uning kelib chiqishi va boshqa tillar bilan o‘zaro aloqalari o‘rganiladi. Tarixiy-metodik usullar tayyorlanganda, tarixiy materiallar va arxivlar tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv yordamida tillarning rivojlanishi va iqtisodiy sharoitlar bilan bog‘liq jihatlari aniqlanadi.

Lingvistik tadqiqot metodida tor doirada lingvistika, leksikologiya, va sintaksis kabi tarmoqlardan foydalanadi. Lingvistik tadqiqotlar orqali lingvistik strukturalar va grammatikalar tahlil qilinadi. Bu yondashuv tilning tabiati va organik evolyutsiyasini o‘rganishga imkon beradi.

Yana bir foydali va ommabop tadqiqot turi mavjud bo‘lib, u maktab va akademik tadqiqotlar deb nomlanadi. Turli universitetlar va ilmiy markazlar til tarixini o‘rganish uchun ilg‘or tadqiqot metodologiyalarini ishlab chiqdilar. Masalan, lingvistik genealogiya va tipologiya singari usullar orqali tilning kelib chiqishi va rivojlanishiga oid tahlillar ko‘rib chiqiladi.

Zamonaviy yondashuvlar va tadqiqotlarda esa bugungi zamonda til tarixidagi muhim davr hisoblanadigan eski o‘zbek tilini o‘rganish uchun eng yangi

yondashuvlar va metodologiyalarni qo‘llash kerak. Bu metodologiyalar o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

– Kompyuter lingvistika va texnologiyalar. Shuningdek, kompyuter bilan bog‘liq metodlar va dasturlar yordamida tillar o‘rtasidagi munosabatlar, o‘zgarishlar va rivojlanish jarayonlari aniq tahlil qilinadi. Big Data va ma’lumotlarni qayta ishlash texnologiyalari bir qancha tillar tarixini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Xususan, eski o‘zbek tili tahlil ham shu qatorga kiradi;

– Uyadosh so‘zlarlar va ularning ta’siri. Uyadoshlar, ya’ni tilda bir guruhga mansub, bir-biriga o‘xshash umumiy tushuncha bilan aloqador bo‘lgan so‘zlar, xalqaro o‘zaro ta’sir ko‘rsatadigan muhim element hisoblanadi. Shuningdek, bunday so‘zlar faoliyati, jamiyatlararo aloqalar va savdolar kabi ijtimoiy omillar xalqaro tillarning tarixiga ta’sir ko‘rsatadi;

– Ijtimoiy va Madaniy yondashuvlar. O‘zbek tilini davrlashtirishda va budavrlarga oid manbalarni o‘rganishda madaniy va ijtimoiy omillarni e’tiborga olish zarur. Har bir til o‘ziga xos ijtimoiy kontekst bilan to‘liq bog‘liq. Bu yondashuv orqali tilning tarixi, madaniy o‘zgarishlari va ijtimoiy aloqalari o‘rganiladi;

– Taqqoslama tahlil. Taqqoslama tahlil xalqaro tillar o‘rtasida o‘zaro bog‘liqliklar va farqlarni tahlil qilish uchun muhimdir. Bu metod yordamida tillar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar, leksik kelishuvlar va gramatik o‘xshashliklar aniqlanadi;

– Tipologik yondashuv. Tillarning o‘zaro taqqoslanishi turli tillar orasidagi strukturalar, qoidalar va fonetik xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Bu metod asosida, tildagi shakllarning o‘zaro munosabatlarini aniqlash va ulardan kelib chiqadigan kutilgan natijalarni aniqlash mumkin;

– Lingvistik genealogiya. Bu yondashuv tarixan bog‘lanishlarga e’tibor qaratadi. Ayniqsa, turkiy tillarni qiyoslash orqali o‘zaro bog‘lanishlar yoki shaxsiyatlar aniqlanadi, bu turkiy xalqlar tillarning tarixi haqida chuqur ma’lumot beradi.

Xulosa. Eski o‘zbek tili davriga oid materiallarni o‘rganish metodlari tilni o‘rganish sohasida ko‘plab yangi o‘zgarishlar va rivojlanishlarni ochib beradi. Tarixiy-metodik, zamonaviy yondashuvlar, lingvistik tadqiqotlar, shuningdek ijtimoiy va madaniy omillar tilni o‘rganishda o‘zaro ta’sir qiladi. Hozirgi zamon texnologiyalari va tadqiqotni qo‘llash orqali o‘zbek tilining tarixi to‘g‘risida yanada keng va chuqur ma’lumot olish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. M.T.Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Darslik. – Toshkent, 2021.
2. M.Mirzayev, S.Usmonov, I.Rasulov. O‘zbek tili. – Toshkent, 1978.
3. N.Mahmudov. Til va jamiyat. – Toshkent, 1998.